

Katarzyna Wojan
Uniwersytet Gdański

NOWOGRODZKIE GRAMOTY BRZozOWE JAKO NAJSTARSZE BAŁTYCKOFIŃSKIE ZABYTKI JĘZYKOWE

Wprowadzenie

Z Ziemią Nowogrodzką związana jest historia długotrwałych, na ogół przyjaznych, kontaktów językowo-kulturowo-społecznych plemion i ludów etnicznie odrębnych — Słowian wschodnich (zwłaszcza Słowian ilmeńskich¹, później też Słowian nowogrodzkich) ze szczepami i narodami o ugrofińskiej etnogenezie (Karelami, Ludykami, Ołońcami, Liwwikami, Wepsami, Wotami, Ingrami, Łoparami i in.). Na skutek określonych warunkowań geopolitycznych wytworzyła się specyficzna wspólnota społeczno-kulturowa koegzystujących zbiorowości etnicznych, posiadających różne tradycje i władających odmiennymi etnolektami. Bliska styczność bałtyckofińskich i słowiańskich etnosów i subetnosów, kontrastujących ze sobą pod względem reprezentowanych kultur, implikowała w sposób naturalny infiltracje i transfery w różnych warstwach poszczególnych języków i dialektów, a przede wszystkim transformacje kulturowe² i synkretyzm wierzeń i praktyk religijnych. Efekt tych kontaktów stanowi wypracowanie wspólnego dorobku intelektualno-kulturowego Karelów i Słowian³ oraz wytworzenie się specyficznej sytuacji językowej, ewokującej poliglotyzm, a nawet multilingwizm na tle generalnie tolerowanej wielokulturowości.

¹ W świetle informacji kronikarza Nestora Nowogród zbudowali Słowianie ilmeńscy (tj. Słowianie koegzystujący ze szczepami ugrofińskimi).

² Etnicznie odrębni Karelowie ulegali silnym wpływom językowo-kulturowym Rosjan (przyjęcie prawosławia, okolicznościowe posługiwanie się językiem rosyjskim, doroczne zwyczaje, pieśniarstwo, zoomorficzne ozdoby, budownictwo), jak i innych ludów zachodniofińskich (mitologia, język).

³ O tym: K. Wojan: *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrówki leksemów*. Gdańsk: Wydawnictwo UG, 2010, s.132; J. Litwiniuk: *Na wstępie od tłumacza*. W: *Kalevala*. Przeł. J. Litwiniuk. Warszawa: PIW 1998; M. Haavio: *Mitologia fińska*. Przeł. J. Litwiniuk. Warszawa: PIW 1979.

Rzeczpospolita Nowogrodzka (1136–1478), powstała w wyniku usamodzielnienia się Księstwa Nowogrodzkiego, historycznie usytuowana między Bałtykiem a Uralem, uznawana jest za jeden z najbardziej cywilizowanych organizmów państwowych średniowiecznej Europy z rozwiniętą formą demokracji. Jednym z przejawów wysokiego poziomu rozwoju cywilizacyjnego ówczesnych społeczności było opanowanie przez „zwykłych” mieszczan sztuki czytania i pisania (nie posiadało jej wielu monarchów z Europy Zachodniej). Nowogrodzianie posługiwali się gramotami brzozowymi, zaś ich język (etnolekt), określany jako dialekt staronowogrodzki, różnił się od języka, jakiego używano w centralnych księstwach ruskich, oraz od naddialektalnej formy języka staroruskiego. Można zaryzykować twierdzenie, że właśnie Nowogród Wielki stał się w pewnym sensie kolebką cywilizacyjną ludów bałtyckofińskich; stąd też pochodzą najstarsze bałtyckofińskie dokumenty piśmiennicze, o czym traktuje niniejszy artykuł.

O gramotach nowogrodzkich

Najdawniejsze znane zabytki piśmiennictwa średniowiecznego, tzw. nowogrodzkie gramoty na korze brzozowej, spisane — jak się umownie przyjmuje — w etnolektie starokarelskim pochodzą z XI–XIII wieku, a za formę ich zapisu posłużyła prestiżowa, zadomowiona w tym kręgu kulturowym wraz z przyjęciem chrześcijaństwa, cyrylica⁴. Analiza kształtu znaków

⁴ O tym: Ю.С. Елисеев: *Древнейший письменный памятник одного из прибалтийско-финских языков*. „Изв. АН СССР. Отделение литературы и языка” 1959, nr 18, 1, s. 65–72; tegoż: *Vanhin itämerensuomalainen kieltenmuistomerkki*, „Virittäjä” 1961; tegoż: *Itämerensuomalaisia kieltenmuistomerkkejä*. „Virittäjä” 1966, nr 70, s. 296–304; tegoż: *Карельский язык*. W: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Red. В.Н. Ярцева. Москва: Большая Российская энциклопедия 2002, s. 213; Н.А. Мещерский: *Новгородские грамоты на бересте как источник исторического изучения прибалтийско-финских языков*. W: *Вопросы финно-угорского языкознания*. Москва–Ленинград 1964; Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале в новгородских берестяных грамотах*. W: В.Л. Янин, А.А. Зализняк: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*. Москва: Наука 1986, s. 252–259; V.L. Janin: *Novgorods näverbrev*. W: *Medeltida skrift- och språkkultur. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992 med en inledning av Barbro Söderberg*. Red. I. Lindell, Stockholm: Medeltidsseminariet och Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet. Sällskapet Runica et Mediaevalia 1994, s. 121–139; А.А.Зализняк: *Древненовгородский диалект*. *Studia Philologica*. Москва: Языки славянской культуры 2004; А.М. Спиридонов: *Новгородские берестяные грамоты*. W: С.И. Кочуркина, А.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах*. Петрозаводск 1990, s. 77–95; M. Naavio: *Tuohikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde*. „Virittäjä” 1964, nr 68, s. 1–17; G.J. Stipa: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. SUST 206, Helsinki

graficznych (liter) gramot brzozowych prowadzi do nieuchronnej konkluzji, że właściwie należałoby mówić o znakach runicznych z wpływami cyrylicy, a nie o alfabecie cyrylickim, o czym świadczy choćby sama technika wykonywania zapisu (litery wyciskano rylcem) oraz brak spacji między słowami (cecha wcześniejszych zapisów runicznych)⁵. Gramoty, obrazowo

1990; W. Vermeer: *Aspects of the oldest Finnic poem and some related texts (Novgorod birchbark documents 292, 56 and 403)*. W: *Studies in West Slavic and Baltic Linguistics*. Red. A.A. Barentsen, B.M. Groen, R. Sprenger. *Studies in Slavic and General Linguistics* 16. Amsterdam: Rodopi 1991, s. 315–369; E. Winkler: *Anmerkungen zu zwei Sprachdenkmälern der ostseefinnischen Sprachen*. „Linguistica Uralica” 1998, nr 34, s. 23–29; J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä. Karjalaisen ukkosen loitsu? „Virittäjä”* 1999, nr 4, s. 531–555; P. Uino: *Novgorodin tuohikirjoitukset — tekstiviestejä tuhannen vuoden takaa. Teoksessa Karjalan synti. Viipurin läänin historia I*. Jyväskylä 2003; S. Franklin: *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, s. 35–40; V. Kiparsky: *Suomalais-slaavilaisten kosketuksien ajoituksesta. „Virittäjä”* 1956, nr 60, s. 71–82; W. Kuraszkiewicz: *Gramoty nowogrodzkie na brzozowej korze*. Warszawa: PWN 1957.

⁵ Nie można wykluczyć związków zapisów znakowych z karelskich gramot brzozowych z runicznym pismem protocyrylickim czy też protoglagolickim, tzw. runicą (ros. *руница*), zwaną też runami Mokoszy. Na temat prawdopodobieństwa istnienia run słowiańskich pisali, począwszy od XIX wieku, nie tylko lingwiści — zob. F. Magnusen: *Runamo og Runerne. En Commiteeberetning til det Kongelige Danske Videnskabers Selskab Samt Trende Afhandlinger angaaende Rune Literaturen. Runamo og forskjelligesaeerregne (tildeels, nylig opdagelde)*. Kjöbenhavn 1841; A.J. Sjögren: *Über das Werk Finn Magnusens Runamo og Runerne*. S.-Petersburg 1848; T. Wolański: *Die Briefe über die slavischen Alterthümer*. Gniezno 1845; J. Leciejewski: *Runy i runiczne pomniki słowiańskie*. Lwów–Warszawa 1906; И.А. Фигуровский: *Расшифровка нескольких древнерусских надписей, сделанных „загадочными знаками”*. W: *Ученые записки Елецкого педагогического института*. Вып. 2. Липецк 1957; А.А. Медынцева: *Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси. „Советская археология”* 1984, nr 4, s. 49–61; Г.С. Гриневич: *Сколько тысячелетий славянской письменности (о результатах дешифровки праславянских рун)*. W: *Русская мысль*. Реутов 1991; Г.С. Гриневич: *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*. W: *Энциклопедия русской мысли*. Т. 1. Москва 1993, s. 268; Д.В. Громов, А.А. Бычков: *Славянская руническая письменность: факты и домыслы*. София–Москва 2005; А. Платов: *Магические руны славян. „Наука и религия”* 1993, nr 11; А. Платов: *Славянские руны*. Москва 2001. Пор. В.А. Истрин: *Возникновение и развитие письма*. Либроком 1965, s. 442–446 — zob. <<http://kladina.narod.ru/istrin/istrin.htm>> (13.02.2012) — ale także archeolodzy; obecnie prapismo stanowi obiekt zainteresowań tzw. *pseudohistory* (o tym prace Czudinowa, m.in. В.А. Чудинов: *Славянская докирилловская письменность. История дешифровки*. Ч. 1. Серия Славяне: письмо и имя. Москва 2000; Tenże: *Проблема дешифровки. Создание силлабария. Чтение смешанных надписей*. Москва 2000; tegoż: *Эволюция рисунков с руницей*. „Государственный университет управления. Вестник университета. Философия. История. Культурология. Право. Политология” 2002, nr 1 (3), s. 42). Wcześniejsze informacje na ten temat pochodzą m.in. od średniowiecznych arabskich uczonych i podróżników (Ibn Fadlan — 921, al-Masudi — poł. X w., Ibn al-Nadim — 987, Fachr ad-Din — pocz. XIII w.), a także duchownych (biskupa i kronikarza Thietmara z Merseburga — pocz. XI w., pisarza prasławskiego i mnicha Czernorizca Chrabra, autora dzieła *Сказание о писменех* z IX/X w.). Fakt posługiwania

nazywane w literaturze przedmiotu „papirusami Północy”, były zwiłkami kory brzozonej służącymi jako materiał piśmienniczy⁶; znane były skądinąd ludom wielu odmiennych kultur — Rusinom, Ugrofinom, Jukagirom, a także odległym etnosom mezolitycznych i neolitycznych kultur w różnych częściach świata itd. W fińszczyźnie oraz karelszczyźnie funkcjonuje termin *tuohiraamattu*, semantyką nawiązujący do owych gramot na korze brzozonej; jest on — jak konstatawał Martti Haavio — narodowo-kulturowym dziedzictwem Finów⁷. Z ogólnej liczby tysięcy zabytków wyrytych w korze, ujawnionych na obszarze Nowogrodu Wielkiego, kilkanaście dotyczy tzw. spraw karelskich, przez co zyskały one miano „gramot karelskich”; datowane są na pocz. XI — koniec XV wieku⁸. Gramoty nowogrodzkie w znacznej

się runami słowiańskimi przez cywilizacyjnie rozwinięte plemiona słowiańskie, bądź ich związki plemienne, mającymi oczywiście wykształcone warianty terytorialne, wyjaśniają w namacalny sposób odnajdywane zabytki piśmiennicze w postaci inskrypcji runicznych na kamieniach, kijach, monetach, brakteatach, ołowianych plombach, naczyniach, ozdobach, dokumentach etc., a także istniejący współcześnie w językach słowiańskich zasób słów, zawierających etymologiczny pierwiastek ogólnosłowiański, tematycznie związany z działalnością pisarską, m.in. „pisać”, „czytać”, „pismo”, „książka” (*kniga*). Jak wynika z badań paleograficznych, runicą, i to sylabiczną, posługiwano się do czasów upowszechnienia się alfabetu cyrylicy, a nawet równoległe z cyrylicą; była ona zarówno w użyciu oficjalnym (znaki na licznych monetach ruskich), jak i służyła do prywatnych zapisków średniowiecznych Słowian. Ramy czasowe powstania runicy są trudne do określenia, badacze nie są w tej kwestii zgodni. Zdaniem rosyjskiego epigrafisty Czudinowa w X wieku na Rusi upowszechnił się typ pisma mieszanego — runica, która, wypierając ligatury, uległa wpływowi cyrylicy; niejednokrotnie także spotyka się inskrypcje pismem mieszanym, zawierającym elementy runicy, głagolicy i cyrylicy (por. A.A. Медынцева: *Глаголические надписи из Софии Новгородской*. „Советская археология” 1969, nr 1, s. 209). Co ciekawe, pismo mieszane pojawiało się w różnych regionach Euroazji i to w różnych okresach. Spektakularnym przykładem jest tu tzw. inskrypcja Jaribola (*надпись Яриболя*), wodza rzymskich łuczników, prawdopodobnie słowiańskiego pochodzenia, ze świątyni Mitry mieszczącej się na terenie twierdzy Dura Europos w Mezopotamii, wykonana pomiędzy rokiem 165 a 265 r. n.e., będąca epigrafem memorialnym bądź modlitwą. Składa się ona ze znaków runicy, łacinki i pisma greckiego (za: В.А. Чудинов: *Руница и тайны археологии Руси*. Москва: Вече 2003).

⁶ Zob. Z. Bukowski, K. Dąbrowski: *Śladami kultur azjatyckich*. Cz. 1: *Od Jerycha do Pomostu Beringa*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1971, s. 265–373.

⁷ Sam termin fiński *raamattu* wywodzi się niewątpliwie ze staroruskiego *грамота*; w tej kolokacji nie oznacza bynajmniej Świętej Księgi chrześcijan, lecz ‘list, dokument’, podobnie jak w staroruszczyźnie (*грамота* <bizant. gr. *γράμματα* ‘posłanie, rozporządzenie’). Z ruskiego słowo przedostało się do języków bałtyckich i nadbałtyckofińskich — por. litew. *grāmata* ‘pismo’, łot. *grāmata* ‘księga, książka’, est. *raamat* ‘księga, książka’, fiń. *raamattu* ‘księga, pismo, biblia’ (zob. М. Фасмер: *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Изд. 2. Москва: Прогресс 1986, s. 451).

⁸ O tym: С.И. Кочкуркина: *Западноевропейские письменные источники и новгородские берестяные грамоты о древних карелах* (rozdział niepublikowanej książki) — zob. <<http://www.kirjazh.spb.ru/biblio/kochkur/kochkur0.htm>> (1.08.2011); С.И. Кочкуркина,

mierze wzbogaciły zasób źródeł piśmienniczych dotyczących historii średniowiecznej Karelii. Ich wartość — głównie jako materiałów źródłowych — zawiera się w tym, że ukazują one specyficzne aspekty dziejowe Karelów oraz związki polityczno-społeczne Karelii z Nowogrodem, które z kolei latopisy staroruskie przemilczają. Większość karelskich dokumentów została odkryta w rozkopie Nerewskim w lewobrzeżnej, tzw. Sofijskiej części Nowogrodu, przy czym związane one były — jak wynika z prac archeologicznych — z jedną zagrodą. Jedna z gramot pochodzi z prawobrzeżnej, tzw. targowej części miasta⁹.

Nowogrodzkie gramoty brzozowe miały na ogół charakter tekstu użytkowego — pisma prywatnego (listy, notatki, bazgroły, spisy dłużników, prośby), niekiedy były dokumentami większej wagi (akty kupna–sprzedaży, kwity, testamenty, protokoły, modlitwy, teksty cerkiewne, zaklęcia); prawdopodobnie na korze także pisano książki, o czym informowali staroruscy kronikarze¹⁰. Teksty zamieszczane na korze były zazwyczaj lakoniczne, często jedynie o charakterze informacyjnym, nie towarzyszył im żaden kontekst, choć i bywały także opatrzone frazą lub wyrażeniem o pewnym nacechowaniu emocjonalnym (posiadały wyraźnego adresata). Większość zabytków¹¹, pochodzących z obszarów multietnicznej, wielokulturowej i wielojęzycznej Republiki Nowogrodzkiej, zostało utrwalonych w języku staroruskim, głównie w specyficznym, wykształconym dialekcie staronowogrodzkim¹². Dialekt ten ewoluował na bazie potocznego języka staroruskiego, dialektu staropskowskiego oraz innych okolicznych subdialektów, z silnymi wpływami żywych etnolektów bałtyckofińskich, w szczególności starokarelskiego wraz z jego licznymi odmianami dialektalnymi i — co

A.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах*. Петрозаводск: Карелия 1996.

⁹ Zob. С.И. Кочуркина, А.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах...*

¹⁰ M. Naavio: *Tuohikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde. „Virittäjä”* 1964, nr 68, s. 1–17.

¹¹ Odkryte nowogrodzkie gramoty na korze brzozowej były redagowane także po łacinie, w grece, po niemiecku, a nawet w runicznym staroskandynawskim (np. gramota smoleńska) — zob. А.А. Зализняк: *Древненовгородский диалект*. *Studia Philologica*. Москва: Языки славянской культуры 2004.

¹² Andriej Zalizniak (А.А. Зализняк: *Древненовгородский диалект...*, s. 7) konkluduje, że dialekt staronowogrodzki okresu IX–XI wieku był dialektem późnego języka prasłowiańskiego, wchodzącym do klastra dialektów wschodniosłowiańskich. Obecnie w literaturze językoznawczej spotyka się pogląd, że dialekt staronowogrodzki zalicza się do hipotetycznej (czwartej) grupy języków północnosłowiańskich, a którego cechą jest bogactwo archaizmów prasłowiańskich (zob. И.В. Всеволод: *Генеалогическая классификация языков*. W: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва 1990, s. 93–98; А.Ф. Журавлев: *Лексико-статистическое системы славянского языкового родства*. Москва: Индрик 1994, s. 63).

znamienne — znacznymi wpływami substratu ugrofińskiego manifestującego się w starosłowiańszczyźnie, interferencji języka starosłowiańskiego (starocerkiewnego) jako instrumentu urzędowego i liturgicznego, a także — w mniejszym stopniu — oddziaływania języka staronordyjskiego (wiking wschodni, potężny rynek handlowy)¹³.

W dostępnej literaturze przedmiotu omawiającej nowogrodzkie zabytki literackie skatalogowano pokaźny zbiór opisów gramot karelskich. Poniżej zamieszczono przegląd ważniejszych dokumentów — dla przejrzystości wywodu — w porządku chronologicznym¹⁴.

Gramota nr 292

— najważniejszy bałtyckofiński (karelski) zabytek językowy

Najstarszym spośród znanych a znaczących średniowiecznych bałtyckofińskich dokumentów piśmienniczych jest gramota brzozowa nr 292, odkryta w 1957 roku przez radzieckiego badacza, archeologa i historyka Artemiego W. Arcichowskiego podczas wykopalisk prowadzonych na terenie Wielkiego Nowogrodu (a ściślej: w rozkopie nerewskim), pochodząca — co ustalono na podstawie datowania dendrochronologicznego — z lat 1238–1268. Tekst gramoty wiąże się ze sferą duchową (kultową) ówczesnych społeczności; jest bezpośrednią implikacją szczególnego rodzaju myślenia magicznego i dokonywanych praktyk. Składają się nań cztery wersy pogańskiego zaklęcia (zamawiania) gromu (błyskawicy), bądź modlitwy błagalnej¹⁵. Jest to dokument zawierający całościowy tekst napisany w jednym z etnolektów bałtyckofińskich — starokarelskim, względnie w innym bardzo blisko z nim spokrewnionym, np. wepskim lub wotskim (wotyckim)¹⁶, bądź też staroliwuwikowskim¹⁷. Niektórzy językoznawcy sugerują z kolei, że język tej gramoty stanowi archaiczną formę dialektu ołonieckiego języka starokarelskiego¹⁸.

¹³ Por. A. A. Зализняк: *Древненовгородский диалект...*

¹⁴ Patrz: prace Zalizniaka, Janina, Koczurkinej, Arcichowskiego, Laakso i in.

¹⁵ Por. A. B. Арциховский, В. И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956–1957 гг.)*. Москва: Изд. Академии Наук СССР 1963, s. 120.

¹⁶ W. Vermeer: *Aspects of the oldest Finnic poem and some related texts (Novgorod birch-bark documents 292, 56 and 403)...*; J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä. Karjalaisen ukkosen loitsu?* „Virittäjä” 1999, nr 4, s. 533.

¹⁷ П. М. Корявцев: *Беседы о карельском языке*. СПб 2008 — zob. <<http://antisys.narod.ru/bkl.html>> (1.08.2011).

¹⁸ Obecnie w fennistyce ołoniecki (inaczej: liwuwikowski, aunuski), traktowany jako język wernakularny, ma status języka regionalnego, a nie dialektu (podobna relacja zachodzi np. między polskim a kaszubskim). J. Öispuu: *Karjalased ja karjala murded*. W: *Kaheksa keelt*,

Zdaniem niektórych fińskich fennistów tekst utrwalono w archaicznym fińskim, o czym ma świadczyć m.in. fakt użycia dźwięku /ž/ w słowach niezapożyczonych¹⁹. Na obecnym etapie rozwoju wiedzy lingwistycznej i paleograficznej trudno jest arbitralnie rozsądzić, w jakim języku czy dialekcie powstał tekst. Jedno jest pewne: mamy do czynienia z jedną z odmian języka bądź dialektu z dawnego kontinuum etnolektalnego, nazwijmy go ogólnie: zachodniofińskiego, nasiąkniętą — wskutek wieloletniej geokulturowej koegzystencji — wpływami słowiańskimi, o czym świadczą niezbicie takie formalne fakty językowe, jak zapis cyrylicy, występowanie starosłowianizmów fonetycznych, leksykalnych i składniowych.

Interpretacja treści gramoty nie jest, niestety, w pełni jednoznaczna zarówno jeśli wziąć pod uwagę stronę formalną tekstu, tj. z powodu samej szaty językowej, w tym częściowo niejasnych (pod względem grafii) znaków, jak i braku informacji w sferze pragmatyki tekstu, zwłaszcza dotyczących cech nadawcy przekazu; ponadto tłumaczenie znacznie utrudnia maniera pisarska, a mianowicie brak spacji pomiędzy wyrytymi wyrazami²⁰. Istnieje również hipoteza, że cyrylica początkowo tworzona była jako alfabet o uniwersalnym charakterze²¹. Powszechnie znane jest zjawisko redundancji symboli cyrylicy, jednak zastanawia wciąż fakt włączania symboli dla niektórych samogłosek, które już w czasie powstawania alfabetu wyszły z użycia z języka staroruskiego, a w efekcie ich literowe symbole od początku nie były stosowane zgodnie z przeznaczeniem, bądź też w ogóle nie były w użyciu. Symbole te mogły być zarezerwowane właśnie dla specyficznych fonemów karelskich (szerzej: bałtyckofińskich), w szczególności dla samogłosek przednich²².

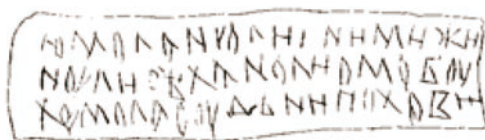
kaheksa rahvast. Koost. J. Öispuu. Toim. M. Joalaid, Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool 1998, s. 45; В.Я. Петрухин: *Мифы финно-угров*. Москва: Астрел 2003, s. 463.

¹⁹ П.М. Корявцев: *Беседы о карельском языке...*

²⁰ Por. Ю.С. Елисеев: *Древнейший письменный памятник одного из прибалтийско-финских языков...*; Ju.S. Jelisejev: *Itämerensuomalaisia kieltenmuistomerkkejä*. „Virittäjä” 1966, nr 70, s. 296–304; Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале в новгородских берестяных грамотах*. W: В.Л. Янин, А.А. Зализняк: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*. Москва: Наука 1986, s. 252–259; J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä. Karjalaisen ukkosen loitsu?* „Virittäjä” 1999, nr 4, s. 531–555.

²¹ П.М. Корявцев: *Беседы о карельском языке...*

²² O randze starego piśmiennictwa karelskiego świadczy również fakt, że w 1542 roku Mikael Agrikola, biskup i rektor Akademii w Łbo (Turku), wydał pierwszy alfabet w języku fińskim — *ABC-kirja*. Dzieło to, jak wiadomo, stało się pierwszą fińską książką, a jako podstawę pisanego języka fińskiego Agrikola przyjął dialekt okręgu Łbo, ale — co znaczące — wykorzystał także dostępne cyrylicyckie piśmiennictwo karelskie, które osobiście przelożył na grafikę łacińską (zob. П.М. Корявцев: *Беседы о карельском языке...*).

Ryc. nr 1. Zapis z gramoty brzozowej²³ nr 292.

Językoznawcy na ogół są zgodni co do tego, że w tekście gramoty 292 chodzi o zaklinanie (zamawianie) gromu (błyskawicy), bowiem tekst rozpoczyna się charakterystycznymi słowami: „юмолануолиинимижи / ноулисѣха(я?)нолиомобоу / юмоласоудьниохови”, który w transliteracji Arcichowskiego²⁴ przyjmuje reprezentację: „jumolanuoliinimiži / nulišehanoliomobu / jumolasudьniiohovi”, zaś w transkrypcji Vermeera²⁵ brzmi: „jumolanuliinimiži / nuliše[h/l]anoliomobu / [hu/lu]molasudьni[i/p]ohov[i?]”. Powyższemu tekstowi można przydać następującą (autorską) interpretację: „Boże, twoje imię że [jest] Strzała / ta Strzała jest-że Strzałą Bożą / Boże, uchowaj od sądu” (majuskuła moja — K.W.). Takie tłumaczenie przywołuje jednak na myśl raczej modlitwę błagalną do chrześcijańskiego Boga, względnie bóstwa pogańskiego, której nadawcą stała się osoba ogarnięta trwogą; czyni ono przekaz bardziej naturalnym, a tym samym bliskim ludzkiej duszy, nadając charakter specyficznego, indywidualnego myślenia życzeniowego (woluntarystycznego), znajdującym oparcie w optymistycznym scenariuszu zaistniałej, tj. niepewnej i zatrważającej sytuacji. Interpretacja ta nieco odbiega od ustalonych w fennistyce, zaproponowanych w swoim czasie przez takie autorytety naukowe, jak Jurij S. Jelisiejew, Jewgienij Helimski, Martti Haavio, Willem Vermeer, Eberhard Winkler, Johanna Laakso. Warto je zatem przytoczyć.

W świetle interpretacji Jelisiejewa, która zyskała znaczny rozgłos w rosyjskiej lingwistyce, zapis fonetyczny treści gramoty wygląda następująco: „юмолануоли и нимижи / ноули се хан оли омо боу / юмола соудьни охови”. W przekładzie na język polski brzmi ona: „Strzała Boga, twoje imię [jest] dziesięć / Boża to strzała / niesie sąd Boży”, zaś na rosyjski: „Стрела бога с десятками имён / Божья эта стрела / Вершит божий

²³ Ryc. nr 1 pochodzi ze zdigitalizowanych zasobów *Рукописные памятники Древней Руси*, kurator A.V. Sannikov, projekt *Birchbark Literacy from Medieval Rus: Contents and Contexts*, INTAS nr 03513867 — (online) <<http://gramoty.ru/index.php?no=292&act=full&key=bb>> (27.07.2012).

²⁴ A.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 120.

²⁵ W. Vermeer: *Aspects of the oldest Finnic poem and some related texts...*

суд²⁶. Dokonując analizy lingwistycznej tekstu zabytku, Jelisiejew stanowczo wykluczył zapis w języku wepskim, fińskim (suomi), ingryjskim (ingre) i liwskim oraz sformułował wniosek o karelskiej przynależności językowej tego tekstu. W jego opinii tekst gramoty należy interpretować jako zaklęcie błyskawicy, na co wskazuje typowa dla formuły zamawiania konstrukcja „10 imion twoich” (zgodnie z przesądami znajomość imienia lub imion dawało człowiekowi magiczną moc oraz władzę nad przedmiotem lub zjawiskiem)²⁷.

Zgołą inną interpretację zaproponował fiński folklorysta i znawca mitologii Martti Haavio²⁸, który rozszyfrował tekst jako: „юмолан нуоли инимижи / нуоли сека н[у]оли омо боу / юмола соудьнии оковы”, tłumacząc go na fiński: „Jumalan nuoli, ihmisen / nuoli sekä nuoli oma. / [Tuomion jumalan kahlittavaksi]”. W języku polskim oddać to można następująco: „Boga strzała, człowieka / strzała oraz własna strzała. / [do zakucia w okowy sądu Bożego]”. Analiza tekstu dokonana przez Haavio oparta była na licznych obszernych odniesieniach do mitologii (paralelach wierzeniowo-kulturowych). Uczony określił gramotę jako zapis klątwy wypowiedzianej podczas zawierania jakiejś transakcji lub umowy. W opinii badacza tekst owej gramoty przywodzi na myśl klątwę nieochrzczonej części drużyny kniazia Igora, przywołaną w traktacie handlowym Rusi z Bizancjum z 945 roku. Analogia ta, mająca odniesienie do podobnego obrzędu obskich Ugrów (Jugry), pozwoliła uczonemu zinterpretować tekst następująco: „niech mnie pokarze niebiański bóg — bóg gromu, błyskawica-strzała albo strzała wypuszczona przez człowieka oraz moja osobista strzała, jeśli naruszę klątwę, daną przy zawarciu umowy; oddaję ja siebie we władzę boga-sędziego i gotów jestem zakuć się za to w okowy (tj. stać się rabem)”²⁹.

Jeszcze inne sugestie przedstawił wybitny rosyjsko-niemiecki ugrofinista, znawca szamanizmu i historii Eurazji północnej, Jewgienij A. Helimski³⁰, który, transformując tekst w transliteracji łacińskiej: „Jumalan nuoli 10 nimeži / Nuoli säihä nuoli ambu / Jumala suduni ohjavi (johavi?)”, tłumaczy go na rosyjski w taki oto sposób: „Божья стрела, 10 имён твоих / Стрела, сверкни, стрела выстрели / Бог суд так правит”, a na fiński: „Jumalan

²⁶ Ю.С. Елисеев: *Vanhin itämerensuomalainen kielenmuistomerkki*. „Virittäjä” 1961, s. 134; Ju.S. Jelisiejev: *Itämerensuomalaisia kielenmuistomerkkejä*. „Virittäjä” 1966, nr 70, s. 296.

²⁷ Ю.С. Елисеев: *Древнейший письменный памятник одного...*, s. 65–72.

²⁸ M. Haavio: *Tuohikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde*. „Virittäjä” 1964, nr 68, s. 1.

²⁹ M. Haavio: *Tuohikirje n:o 292...*, s. 1–17; С.И. Кочуркина, А.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах*. Петрозаводск: Карелия 1996.

³⁰ Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале в новгородских берестяных грамотах...*

nuoli 10 nimesi / Nuoli säihkyvä nuoli ampuu / Suuto-Jumala (Syyttö-Jumala) ohjaa (johtaa?)”. Polska wersja tłumaczenia może być następująca: „Strzała Boża, 10 twych imion / strzała, zabyśnij, strzała wystrzeli / Bóg tak sąd prawi (prowadzi)”.

Współczesna ugrofinistka Johanna Laakso³¹ dokonała krytycznej oceny wszystkich dotychczasowych hipotez, dotyczących strony treściowej i formalnej gramoty, przedkładając własną interpretację, w której stawia — mimo wszystko — nazbyt wiele znaków zapytania: „Jumala, nuoli i nimesi [’nuoli ja nimesi’ ~ ’nuoli (on) myös nimesi?’], / nuoli siihen ~ sillä [~ sijaan? ~ siellä?], nuoli ammu [~ ampuu?], Jumala [~ kummalla? ~ humala???...] syytäni [~ sydäni? ~ suodeni??...] pahovi [~ *pahava?]”. Na język polski tekst można przełożyć następująco: „Bóg, strzała i twoje imię [~ strzała (jest) również twym imieniem?] / strzała do tego ~ tym [tam?], strzała strzela, Bóg [~ obydwojgiem? ~ upojony???...] moja wina [~ me serce? ~ dopuszczając?] pogorszy”. Ujawnione przez badaczkę liczne wątpliwości czynią tekst gramoty jeszcze bardziej zawikłanym. Ponadto Laakso postuluje istnienie wschodniofińskiego koine, używanego w okolicach Nowogrodu, gdyż pewne cechy języka gramoty wskazują na obszar ołoniecko-ludikowsko(lüdyjsko)-wepski.

Toczące się od lat dyskusje niosą ze sobą wiele rozmaitych tez, będących w mniejszym lub większym stopniu wytworem fantazji ich twórców. Na przykład młoda badaczka z Helsinek nie-językoznawca, lecz archeoastronom, Marianna Ridderstad³² wysuwa wywrotową „feministyczną” hipotezę, doskonale wpisującą się w dzisiejszy mentalny świat wyzwolonych fińskich kobiet. W jej przekonaniu przekaz może być przeklęciem kobiety zdradzonej przez narzeczonego: „Jumalan nuoli, inehmoisen / nuoli säihkä, nuoli ampuu / Jumala sutni ohjavi”; w przekładzie na współczesną fińszczyznę miałby on brzmieć tak: „Jumalan nuoli, ihmisen / nuoli säihky, nuoli ammu / Jumala sinutkin ohjaapi”, co tłumaczy się na polski jako: „strzała Boża, człowieka / strzała zapala, strzała strzela / Bóg i ciebie powiedzie”. Wszelkie dotychczasowe interpretacje językoznawcze uznanych autorytetów podważa także Walerij A. Czudinow³³. Jego zdaniem tekst gramoty nie ma charakteru wotywnego i został zredagowany po rosyjsku za pomocą mieszanego pisma runiczno-cyrylickiego (sylabiczno-literowego): „МОЛЮ АНУ О ЛИДИИ. НИМИ ЖИ / НАЧАЛИ СЕЧИ. НО ЛИДА

³¹ J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä...*

³² Zob. na stronie online: <<http://takkirauta.blogspot.com/2008/04/tuohikirje-292.html>> oraz <<http://www.helsinki.fi/~ridderst/birchbarkletter.htm>> (06.02.2013).

³³ Zob. В.А. Чудинов: *Новое прочтение новгородской грамоты № 292. W: Расшифровка славянского слогового и буквенного письма* (апрель 9, 2011) — zob. <<http://chudinov.ru/gramota/2/>> (06.02.2013).

БРУХОМЪ / МАЛІА. С ЛУДЬИИ ПОХОВАНА”, co ma oznaczać: „Proszę Annę o opiekę nad Lidią. / Zaczęły się boje. Lidia brzuch ma niewielki [jest brzemienna]. / Skrywana przez ludźmi”.

Trudności percepcyjne, zarówno związane ze stroną formalną, jak i treściową przekazu, wynikają nie tylko z braku staranności w grafii, ale też — o czym na początku wspomniano — z braku elementarnej wiedzy socjolingwistycznej o jego emitencie. Nieznana jest przede wszystkim płeć osoby wypowiadającej te słowa (struktura gramatyczna języków fińskich „nie lubi” ujawniać płci, czego przejawem jest brak końcówek rodzajowych). Nie wiadomo też, czy nadawcą była osoba władająca etnolektem, należącym do istniejącego wówczas zwarteo bałtyckofińskiego kontinuum językowego (dialektalnego), bądź też posługująca się którymś z ówczesnych etnolektów słowiańskich; czy była związana genetycznie z bałtyckimi Finami (Karelami, Ołońcami, Ludykami, Wepsami, Wotami, Ingrami itp.), nieznanymi dobrze ruskiego (bądź któregoś z miejscowych dialektów tego języka)³⁴, czy była Słowianinem obcującym z etnosem bałtyckofińskim (karelskim). Mowa ta niewątpliwie posiada cechy idiolektalne i bilingwalne, co jest widoczne w warstwie językowej; pewne jest też, że w celu jej zapisu posłużono się jedynym dostępnym i wygodnym alfabetem języka starocerkiewnego, upowszechnionego w liturgii. Trudno też arbitralnie orzec o poprawności gramatyczno-ortograficznej tekstu. Jak dowiodły badania Andrieja Zalizniaka, 10% tekstów poznanych gramot zawierała różnego rodzaju błędy językowe (ortograficzne, gramatyczne i in.), a ponadto w piśmie, co naturalne, powszechnie posługiwano się różnymi wariantami językowymi/dialektalnymi (w warstwie leksyki, morfologii, fonetyki, składni, ortografii). Być może z potrzeb emocjonalno-duchowych nadawca przekazu o funkcji modlitwy polecił zapisanie swych słów biegłemu w piśmie, wierząc, że utrwalona w ten sposób prośba zostanie wysłuchana, dzięki czemu uzyska ona pewną moc (wiadomo, że gramoty zawierały rozmaite treści o charakterze prywatnym: prośby, wyznania, skargi, przekleństwa, zamowy, obmowy, listy, notatki itd.). Intuicja podpowiada, że formuła może mieć równie dobrze charakter mantry — elementu praktyki duchowej ochraniającej osobę ją wypowiadającą.

Wróćmy do interpretacji przyjętych w nauce. W tekście gramoty zawarte są powtórzenia słów *nuoli* ‘strzała’ i *Jumala* ‘Bóg’, co odczytuje się jako utożsamianie w kulturze ludowej różnych ludów (zwłaszcza indoeuropejskich) *strzały Boga* z błyskawicą (gromem), będącej zarazem podstawą onomazjologiczną nazwy. Niewątpliwie słowo *nuoli* ‘błyskawica, piorun,

³⁴ Por. E. Winkler: *Anmerkungen zu zwei Sprachdenkmälern der ostseefinnischen Sprachen...*, s. 26–27.

grom' jest związanie z nazwą boga-władcy nieba i błyskawicy *Jumala*³⁵. Stąd skojarzenia semantyczno-leksykalne fińskiego słowa *ukonvaaja* z ostrym narzędziem kamiennym z epoki prehistorycznej. Należy tu zwrócić uwagę na fakt, iż w językach chociażby europejskiej ligii językowej (słownikowej) występuje termin *fulguryt* (z łac. *fulgur* 'błyskawica, piorun', *fulgutirus* 'ugodzony piorunem', gr. *eidēs* 'podobny'), w geologii oznaczający 'nie-regularną, często rozgałęziającą się ku dołowi rurkę szklivią kwarcowego, powstałą przez stopienie piasku kwarcowego wskutek uderzenia pioruna'³⁶, a w polskiej kulturze ludowej określany jako *piorunowiec*, *strzałka piorunowa*, *strzałka Boża* itd., zaś przez dawnych Słowian: *Perunowa strzałka*, *broń Peruna*, ros. *громовые стрелы* (< st.rus. *стрѣлки громнии*); *fulguryt* używany był często jako amulet. Na uwagę zasługuje tu fakt, że fiński wyraz *perkele* (por. mordw. *Pur'gine-paz*) używany jako ostra eksklamacja stanowi przeniesienie pierwotnej nazwy pogańskiego bóstwa ludów bałtyckich (a wcześniej słowiańskich): *Perkuna* (por. lit. *Perkūnas*, *Perkuns*, łot. *Pērkonos*, *Pērkons*, prus. *Percunis*, połab. *Porenut*, por. prasl. **Перунъ* od prasl. **perti*, **рьрѣ* 'uderzać', pol. *Piorun*, ros. *Перун*, st.rus. *Перунъ*, ukr. *Перун*, białorus. *Пярун*), który z jednej strony oznacza 'piorun, błyskawicę', z drugiej stanowi hipostazę 'gromowładcy'³⁷; prawdopodobnie zawiera on w sobie praindoeuropejski rdzeń **perk^u* 'dąb' (por. p.i.e. **perō(y)nos* 'grom, bóg-gromowładca' i p.i.e. **perūn(V)* 'góra', od czego utworzono nazwę st.ind. *Parjanya* 'bóg burzy i błyskawicy'; por. alb. *Perëndi* 'bóg-gromowładca', trac. *Περκων/Περκος*; por. zbieżności fonetyczne: goc. *Fairguni* 'góra', het. *perunas* 'skała', st.ind. *pārvata-* 'góra', por. st.isl. *Fjörgynn*³⁸). W różnych kulturach świata, a zwłaszcza w europejskim kręgu cywilizacyjnym, obserwuje się pewne paralele ujawniające się w schematach myślowych i zachowaniach danych zbiorowości społecznych, implikujących określone obyczaje, wierzenia, rytuały, stosunek do otaczającej rzeczywistości itd., których treści finalnie przekazywane z pokolenia na pokolenie znajdują odwzorowanie w ich języku/etnolekcie. A mianowicie, w języku

³⁵ Por. fińskie przekleństwa: *jumalaut[a]!* oraz *jumalavita!* oznaczające 'niech go diabli!; do diabła!', których znaczenie etymologiczne bez wątpienia zawierały przeciwstawny sens, a mianowicie: 'boże dopomóż! — jest to typowa enantiosemia diachroniczna wyrażeni.

³⁶ Zob. *Słownik wyrazów obcych*. Red. E. Sobol. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000, s. 368.

³⁷ Por. U.-M. Kulonen: *Miten suomalaiset kiroilevat ennen kristinuskoo? W: Sana kiertää. Kirjoituksia suomen kielestä*. Toim. M. Lansimäki. KKT. Helsinki: Painatuskeskus 1995, s. 370. Zob. też C.Л. Николаев, А.Б. Страхов: *К названию бога-громовержца в индоевропейских языках*. W: *Балто-славянские исследования 1985*. Москва: Наука 1987, s. 149–163.

³⁸ С.Л. Николаев, А.Б. Страхов: *К названию бога-громовержца в индоевропейских языках...*

praindoeuropejskim samo słowo *kamień* oznacza również ‘niebo’ pojmo-
wane jako ‘kamienne sklepienie’ (por. st.ind. *asman* ‘skała’, ‘kamienne
narzędzie’, ‘kamienny młot’, ‘kamień Gromowładcy’, ‘niebo’; por. awest.
asman ‘kamień’ i ‘niebo’)³⁹. Kamień jest bowiem atrybutem, narzędziem
i zarazem bronią bóstwa, a bóg, zgodnie z tradycją, jest personifikacją
wszechmocnej przyrody. Według pochodzącego z VI wieku przekazu Pro-
kopa z Gazy, chrześcijańskiego sofisty, retora i egzegety, Słowianie uważali,
że jest tylko jeden bóg, twórca błyskawicy, który jawi się panem całego
świata. Podczas oddawania czci rzekom, nimfom i demonom, składali im
ofiary, czyniąc wróżby⁴⁰.

Słowo-hiperonim kodujące nadrzędne, abstrakcyjne pojęcie ‘bóg’,
pojmovane dwoiście poprzez odniesienia zarówno do chrześcijańskiego
Boga, jak i pogańskiego — henoteistycznego — bóstwa, występuje zarów-
no w językach podgrupy bałtyckofińskiej, jak i grupy wołżańskofińskiej
okresu wspólnotowego. Przyjmuje się, że słowa te u pradawnych ludów
fińskojęzycznych, a w szerszym pojęciu: w tradycji ludów ugrofińskich
(uralskich), stanowiły nazwę ‘sklepienia niebieskiego’, o czym świadczą
zbieżności semantyczne w danym kontinuum etnokulturowym i etnolek-
talnym, a mianowicie: fiński *Jumala*, będący szacownym, starym słowem
przejętym z praugrofińszczyzny < **juma* (niektórzy mówią o pożyczce
aryjskiej **dyumān*⁴¹), identyfikowany z ‘bogiem nieba’ ma swoje analogi
pojęciowo-kulturowe: w estońskim *Jumal*, w saamskim *Submela* (*Iimmela*,
Ibmela), biarmiańskim *Jomali*, maryjskim *Jum*, *Jumo* ‘niebo, nadbóg’, me-
riańskim *Jumol* (*Jum*), udmurckim *Inmar*, komiackim *Jen*, nienieckim *Num*.
W mordwińskim początkowa część słowa *jon-dol* w znaczeniu ‘błyskawica’
prawdopodobnie stanowi odpowiednik fińskiego *jumala*, tj. *tol-* ‘wiatr’,
co pozwala sądzić, że pojęcie *bóg* mogło odnosić się do ‘boga (władcy)
pioruna’, a to z kolei przywodzi na myśl jego onomatopieczne podłoże:

³⁹ Cyt. za: M. Mazurkiewicz: *Kamień piorunowy w polszczyźnie i kulturze ludowej (Szkic
hasła do Słownika ludowych stereotypów językowych)*. W: *Języka a kultura*. T. 1: *Podsta-
wowe pojęcia i problemy*. Red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o kulturze
1991, s. 150.

⁴⁰ Cyt. za: M. Plezia: *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*. T. 1: *Do
VIII wieku*. Przekł. i oprac. M. Plezia. Polskie Tow. Ludoznawcze. Poznań–Kraków: Dom
Książki 1952, s. 69.

⁴¹ J. Koivulehto: *Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit. Aika ja paikka lainasanojen valos-
sa*. W: *Pohjan Poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Toim. P. Fogelberg,
Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Suomen Tiedeseura 1999,
s. 228; J. Saarikivi: *Substrata uralica. Studies on Finno-Ugrian substrate in northern Russian
dialects*. Academic dissertation. Helsinki: University of Helsinki 2006, s. 27 — dostępny
także na stronie <<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/suoma/vk/saarikivi/substrat.pdf>>
(11.03.1011).

naśladowanie odgłosów przyrody (por. *jyminä* ‘huk, łoskot’)⁴². Warto także zauważyć, że Finowie nadbałtyccy dysponowali w istocie dwiema nazwami boga nieba: *Jumala* określającą ‘boga najwyższego’ oraz *Ilmarinen* ‘boga pogody i powietrza’ (ostatni w mitologii fińskiej był jednym z trzech wyższych bóstw). Innym ważnym bogiem nieba, pogody i zjawisk (rzeczy) naturalnych był *Ukko* (est. *Uku*) oznaczający ‘burzę’, a którego atrybutem był oczywiście piorun.

W mitologii ugrofińskiej i częściowo pozostającej pod jej wpływem ruskiej, a także w folklorze gorące strzały na wietrze ciskane przez szamanów z grodu Korela — tzw. *noidannuoli* ‘strzała wiedźmy/wiedźmina’ utożsamiano z chorobami i nieznomogami⁴³. Warto wspomnieć, że do dziś dolegliwość zwaną lumbago w fińskim żargonie lekarskim określa się obrazowo jako *noidannuoli*.

Pozostałe gramoty nowogrodzkie jako bałtyckofińskie zabytki językowe

Jedną z najstarszych z dotychczas odnalezionych zabytków jest gramota nr 590 *Литва встала на Корелу*, datowana na lata 1065–1085⁴⁴, w której jest mowa o napaści Litwinów na Korelę. Analizę tekstu utrudnia fakt, że informacje źródłowe na temat dziejów XI-wiecznej Litwy są bardzo skąpe. W gramocie tej uwagę przykuwa również — znajdująca się w jej lewej części — nierozszyfrowana do dziś tamga w kształcie plecionki⁴⁵, która najprawdopodobniej została użyta w charakterze oficjalnego podpisu⁴⁶.

⁴² U.-M. Kulonen: *Miten suomalaiset kiroilevat ennen kristinuskoa?* W: *Sana kiertää. Kirjoituksia suomen kielestä*. Toim. M. Lansimäki. KKT. Helsinki: Painatuskeskus 1995, s. 371.

⁴³ В.Я. Петрухин: *Мифы финно-угров*. Москва: Астрел 2003.

⁴⁴ Bierwiono mieszkania, przy którym dokonano odkrycia, posiada datowanie dendrochronologiczne — 1066 rok.

⁴⁵ A.I. Asow wysunął hipotezę o istnieniu na Rusi specyficznego podtypu pisma, tzw. węzełkowego (А. Барашков: *Узелковое письмо древних славян*. „Наука и религия” 1992, nr 4–5). Znaki o takim charakterze spotykane są zarówno na wyrobach jubilerskich, jak i w niektórych księgach rękopiśmiennych. Pod względem stylu wykonania napisy takie przypominają „przeplatające się” runy z kamieni Glinki — zob. Корявцев: *Беседы о карельском языке*... Być może właśnie Karelowie wykorzystywali pismo węzełkowe, jednak pozostaje to w sferze hipotez z powodu braku materiałów historycznych.

⁴⁶ Uczeni (P. Kulikauskas: *Užnemunes piliakalniai*. Vilnius: Mokslo 1982) dopatrują się analogii owej tamgi z wisiorkiem w formie trapezu z litewskiego grodziska Keukai. Wisiorzek zaliczany jest do wyrobów z X–XI wieku, mających charakter znaków uwierzytelniających przedstawicieli staroruskiej administracji książęcej — zob. В.Л. Янин, А.А. Зализняк: *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*. Москва: Наука 1986, s. 50;

Dla fennisty znaczący jest również fakt, że gramota ta zawiera najstarsze w zabytkach piśmienniczych wzmianki o Karelach.

Liczne gramoty brzozowe rejestrują cenny materiał językowy bałtycko-fińskiego kontinuum etnolektalnego w postaci nazw osobowych i miejscowych⁴⁷. Do takich należy datowana na lata 1313–1369 gramota nr 286, przedstawiająca list Grigorija do Dumitra: „(От Г)ригория ко Дмитроу. М(ы здо)рове. А ты ходи, не бойся, миро взяле на (ст)арои меже Юрия князя. (Нынеч)я послале кореле на Каяно море. А (не п)омешаи, не испакости каянецамо, ни соби; присловия возми, а(ц)и поимало дани лонескии, возми и мои. А уцюеши, а не пойду к Но..., и ты тогодь иди. А дома здорово, а на меня вестеи перециняц [...] Аже поможеши, пособляй мне цимо”⁴⁸. Treść pisma dotyczy poboru daniny na terytorium Koreli na szwedzkim pograniczu. Jest w nim mowa o Karelach botnickich.

Do gramoty tej nawiązuje dokument⁴⁹ nr 278, datowany na lata 1369–1382. Z treści: „У Икагала у Кривца 3 кунице. У Иголаи дове и в Лаидиколе полорубля и 2 кунице. У Леинуя в Лаидиколе 6 бело. У Фи-липа у даяка 30 бело. У Захари и в Калинина полосорока и 5 и 5 бело. У Сидуя у Авиници 4 куници. У Миките Истовной у Еванова 6 куници. У Муномела в Куроле у Игалина брата поло и 2 кунице. У Лег [...]”⁵⁰ wynika, że chodzi o ściąganie daniny na terytorium karelskim. Autorem tego zapisu jest także Grigorij. W zredagowanym tekście zawarto te same co w poprzednim piśmie zwroty dotyczące spisu podatków i należności. Wymienieni są tu dłużnicy o imionach typowo karelskich: *Ikagal*, *Munomel*, *Vajvas VajakVsin* [?= **VajakVsanpoika*], *MVelit*, *La(i)dikola*, *Kurola*, *KjulolakVsa*⁵¹. Przypuszcza się, że wskazane w liście osoby: *Filip*, *Zacharij*,

C.И. Кочкуркина, А.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах*. Петрозаводск: Карелия 1996.

⁴⁷ Zob. М.М. Хмяляйнен: *О статье А.И. Попова „Прибалтийско-финские личные имена в новгородских берестяных грамотах”*. „Труды Карельского филиала АН СССР” 1958, nr 12, s. 101–103; А.А. Медынцева: *Письма Григория — тиуна боярского (по материалам берестяных грамот)*. W: *Культура и искусство средневекового города*. Москва 1984, s. 53–75; J. Saarikivi: *Finnic Personal Names on Novgorod Birch Bark Documents*, „Slavica Helsingiensa” 2007, nr 32, s. 197–246.

⁴⁸ А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 112.

⁴⁹ В.Л. Янин: *Я послал тебе бересту...* 2-е изд., испр. и доп. новыми находками. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1975, s. 67.

⁵⁰ За: А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 104; zob. też: А.А. Медынцева: *Письма Григория — тиуна боярского...*, s. 53–75.

⁵¹ А.И. Попов: *Прибалтийско-финские имена в новгородских берестяных грамотах*. „Труды Карельского филиала АН СССР” 1958, nr 12, s. 95; А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 112; J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä...*, s. 546.

Mikita Iwanow były również narodowości karelskiej, lecz nosiły imiona nadane im podczas chrztu. W tekście zawarta jest także informacja o diaku cerkiewnym, od którego należą się 30 bielieć.

Dwie kolejne gramoty brzożowe pochodzą z lat 1369–1382. Widnieje na nich następujący tekst: (nr 275) „Приказъ о Сидора к Григориии. Что оу подоклити оленини, выдай сторъжю в церкъвь. А что дви коръби Сидърови и бе [...] менъ и Остафии, а прове [...]” oraz (nr 266) „[...] решъ. Вели Максмцю брати. Да сыплъ съби вклитъ. А пр [...] Поими моего цалца, корми ежеднь овсъмъ. А тоби погиха [...] овъ. Поими коне корилескы. А что обилие [...] митрови”⁵². Oba dokumenty napisane są w tej samej konwencji i niewątpliwie stanowią fragmenty jednego pisma, notującego zarządzenia feudalnego właściciela majątku skierowane do swojego sługi. Zawarta jest tu informacja na temat rasy koni, zakupionych lub pozyskanych w północno-zachodnim Przyładożu. Informację o karelskich koniach w Nowogrodzie uzupełniają wiadomości o XIV-wiecznym eksporcie koni z Koreli na ziemię dzisiejszej Finlandii oraz przez Wyborg do Szwecji⁵³.

Nieco późniejsza gramota nr 130, nawiązująca do gramot Grigorija⁵⁴ nr 286 i 278, stanowi równie lakoniczny zapis, jak poprzednie: „У Вигаря 20 локото хери безо локти. У Валита в Кюлолакши 14 локти хери. У Ваиваса у Ваякшина 12 локти водмолу и полотретиянацате локти хери. У Мелита в Куроле 4 локти хери”⁵⁵. Pochodzi ona z przełomu XIV i XV wieku, uczeni datują ją na okres 1396–1409 roku. Pojawia się w niej — podobnie jak w gramocie nr 248 — nazwa karelo-ruskiej pogosty (pohostu)⁵⁶: *Кюлолакша* oraz *Курола* (por. gramota nr 278), a także wiele imion: *Ваивас*, *Валит*, *Вигарь*, *Мелит*⁵⁷. Zagadką dla lingwistów było użyte słowo *хери*, oznaczające — zdaniem Janin i Zalizniaka — „sepi”, tj. ‘szare, niebarwione sukno’⁵⁸.

Jeden z poznanych dokumentów piśmienniczych, gramota nowogrodzka nr 403, datowana na lata 50.–80. XIV wieku, o treści: „У Марка коробея. У Гымуева брата полуторе белки в Сандалакши. У Мунданахта 2 беле. У Пюхтино коробея. То в Погии у наймита белка. кисело церево / вели

⁵² А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 93–94.

⁵³ С.И. Кочуркина: *Древняя карела*. Ленинград: Наука 1982, s. 154.

⁵⁴ А.А. Медынцева: *Письма Григория...*, s. 64.

⁵⁵ За: А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 66.

⁵⁶ *Pogosta (pahosta)* to dawna karelsko-ruska jednostka terytorialno-administracyjna.

⁵⁷ O tym zob. Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале...*, s. 256–258.

⁵⁸ В.Л. Янин, А.А.Зализняк: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 112.

хапала социле кохти / соромо кяски кюзувелекадониндалы / гулкия” — stanowi fragment tekstu zawierający liczne słowa w języku mieszanym, bądź raczej listę słów⁵⁹. Antroponimy, z wyjątkiem chrześcijańskiego imienia *Mark*, cechuje bałtyckofińskie brzmienie⁶⁰. Tekst, podzielony na grupy słów, został określony przez Helimskiego jako glosariusz rusko-bałtyckofiński (tj. starorusko-starokarelski): ruskiemu *соромо* (*срам*) odpowiada *гулкия* (fiń. *hulkia*, karel. *hulkie* ‘gardzić, brzydzić się’); rus. *вели* — *кяску* (fiń., karel., weps. *kaske* ‘przykaz, przymus’); rus. *кисело* ‘skisły, przegniły’ — *ханала* (bałt.fiń. **happala* ‘ts.’); rus. *социле* (‘zdobył, odzyskał, np. sądownie’) — *кюзу* (fiń. *kysy* ‘zapytaj, zażądaj’), *велека* (fiń. *velka*, dial. *veleka* ‘dług’); rus. *дерево* (‘brzuch’ tu: w zn. ‘brzuszek futra’) — *кохти* (karel. *kohtu* ‘brzuch’). Można przyjąć konstatację Helimskiego o przeznaczeniu tego tekstu — użycie większości przytoczonych powyżej słów i wyrażeń było typowe dla rozmowy dotyczącej odzyskiwania długów. Najwyraźniej autor zapisków na temat długów czy należności był Nowogrodzianinem, kontaktującym się z mieszkańcami kirjażskiej pagosty tzw. ruskiej Karelii (rus. *Курьяжский погост*, obecnie *Kurkijoki*, szw. *Kronoborg*) w ich ojczystym języku⁶¹.

Inne nowogrodzkie gramoty datowane są na XIV–XV wiek; do nich należą dokumenty o numerach: 248 i 249. Gramotę nr 248, pochodzącą z roku 1396, odnaleziono razem z gramotą nr 249. Najprawdopodobniej, jak wynika z analizy Zalizniaka⁶², obydwie miały wspólnego autora i były spisane w tzw. „Piątce Wodskiej” (ros. *Водская пяттина*)⁶³. Przekład tej pierwszej po d Апре-сузовaniu brzmi tak: „Бьют челом карелы Кюлолакшского и Кирияжского погостов господину Новгороду. Нам нанесен ущерб [людьми] из немецкой [то есть шведской] половины [Карелии]. Отчина наша и дедина... [опустошена?] у вымолецких землевладельцев. А брали кречетов [...], а лопари и верши ограбили [...]”. W drugim zabytku językowym autor kontynuuje wyliczanie poniesionych strat: „[...] у Питина сына, у Игалы и у Микиты в позапрошлом году [взяли товара] на 14 рублей. Микулин человек Стень [...] на Коневых Водах у Жабьего Носа убил [или убили] у нас [такого-то], -виева сына, и Кавкагалу, а товара взяли на 10 рублей,

⁵⁹ А.В. Арциховский, В.И. Борковский: *Новгородские грамоты на бересте...*, s. 103–104; J. Laakso: *Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista...*, s. 531; G.J. Stipa: *Finnisch-ugrische Sprachforschung...*, s. 48.

⁶⁰ Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале...*, s. 258.

⁶¹ Тамże, s. 254–255.

⁶² А.А. Зализняк: *Древненовгородское койне. W: Балто-славянские исследования 1986. Сб. науч. тр.* АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука 1986, s. 73.

⁶³ „Piątka Wotska” to jeden z obszarów administracyjnych Republiki Nowogrodzkiej, zamieszkiwany w średniowieczu przez Wotów.

Киреев сын и Новзе-лопарь, севилакшане, в прошлом году, приехавши в осьмером, у того же Жабьего Носа у Гювиева сына взяли товара на 5 рублей и лодку; на тех же Коневых Водах у Мундюя, Вармина сына, [они же] взяли 10 лендом рыбы [...]”⁶⁴. Gramota 248, adresowana jest do *Pana Nowogrodu Wielkiego*, dzięki czemu zyskuje ona rangę ważnego dokumentu państwowego. Rzecz dotyczy ludności dwu karelskich pogost: kirjażskiej i kylalakszańskiej; wymienia ona obszary trzech pogost: *Яскис* (tj. *Jaskis*, fiń. *Jääski*, szw. *Jäskis*), *Эюряня* (tj. fiń. *Äyräpää*) i *Саволак* (tj. fiń. *Savo*, szw. *Savolax*), przejęte później przez Szwecję. Wzmiankowani w dokumencie *Вымолчи* odnoszą się do jednego z „pięciu rodów karelskiej dziatwy”. Tekst gramoty zredagowany w pierwszej osobie jako *Вымолцев зоспод* — przedstawiciel rodu — traktuje o konflikcie przygranicznym. Gramota nr 249 opowiada o napaści na Karelów w punkcie *Końskie Wody* (tj. *Коневы Воды*) u *Жабий Носа* (*Жабий Нос*). Toponim *Коневы Воды* stanowi kalkę leksykalną z języków bałtyckofińskich *Orivesi* — od *ori* ‘zrebak’ i *vesi* ‘woda’; nazywa on zbiornik wodny, wchodzący w skład sieci jezior Saimaa w strefie przygranicznej⁶⁵. Mieszkańcy pogosty Savolaksy — *Sewilakszanie* (*севилакшане*) przysparzali Koreli — według powyższego źródła — licznych strat. Inny toponim — *Жабий Нос* identyfikowany jest z którymś z przylądków na jeziorze Orivesi. Słowo *лендом(a)* oznacza miarę wagi i wywodzi się z wepskiego *lendam*, w którym przybierał znaczenie ‘ładunek podnoszony łódką’⁶⁶. Niezwykle interesującą jest wzmianka o Saamie (Lapończyku) o imieniu *Новзе*, mająca dowodzić, że niektórzy przedstawiciele etnosu Łoparów zamieszkiwali wówczas okolice jezior Saimaa.

Słowo podsumowujące

Znaczenia gramot nowogrodzkich na korze brzozonej, będących najstarszymi znanymi pomnikami piśmiennictwa Finów nadbałtyckich, a zarazem mieszczących się w grupie najstarszych uralskich, nie sposób przecenić. Zachowane dokumenty na brzozie mają ogromną wartość poznawczą nie tylko z punktu widzenia samej historii jako źródło wiadomości o ówczesnych społecznościach i ich dziejach, ale też stanowią niezwykle cenny materiał

⁶⁴ С.И. Кочкуркина, А.М. Спиридонов, Т.Н. Джаксон: *Письменные известия о карелах*. Петрозаводск: Карелия 1996, s. 197–198.

⁶⁵ С.И. Кочкуркина: *Корела и Русь*. Ленинград: Наука 1986.

⁶⁶ Е.А. Хелимский: *О прибалтийско-финском языковом материале...*, s. 255–246; пор. С.И. Кочкуркина: *Западноевропейские письменные источники и новгородские берестяные грамоты...*

badawczy dla lingwistyki, socjolingwistyki, paleografii i folklorystyki. Zawierają ważny przekaz na temat obyczajowości, mentalności, wierzeń i duchowości zarówno karelskich (szerzej: zachodniofińskich), jak i — co znaczące — słowiańskich zbiorowości społecznych; dowodzą bezpośrednich kontaktów i transferów językowo-kulturowych i społecznych wielu odłamów Finów Zachodnich ze Słowianami nowogrodzkimi, a przede wszystkim stanowią niepodważalne świadectwo rozwoju historycznego ich etnolektów. Są probierzem poziomu rozwoju kulturowego społeczności zamieszkujących w przeszłości rozległe obszary Nowogrodu.

Катажина Воян

НОВГОРОДСКИЕ БЕРЕСТЯНЫЕ ГРАМОТЫ КАК ДРЕВНЕЙШИЕ
ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПИСЬМЕННОСТИ

Резюме

Настоящая статья содержит краткий очерк древнейших памятников прибалтийских финнов — т.н. новгородских грамот на берестяной коре, восходящих к XI–XIII вв. Самый старый из известных памятников на западнофинском (старокарельском) этнолекте — это березовая грамота № 292, датируемая 1238–1268 годами, написанная кириллицей с элементами рунических знаков. Она представляет собой, состоящую из четырех стихов, языческую запись заговора от грома (молнии) либо молитвы. Автор описывает ключевые лингвистические проблемы (на уровне графики, семантики, грамматики, языковой интерференции), связанные с декодированием данной грамоты. Подчеркивает большое влияние живых прибалтийско-финских языков/диалектов, а также финно-угорского субстрата на древненовгородский диалект. Карельские грамоты на бересте свидетельствуют о непосредственных культурно-языковых и общественных контактах и трансферах многих групп западных финнов с новгородскими славянами.

Katarzyna Wojan

BIRCH BARK WRITINGS OF NOVGOROD
AS THE OLDEST BALTO-FINNIC TEXTS

Summary

The article gives a brief description of the oldest Balto-Finnic texts, i.e. the Novgorod birch bark writings dating from the 11th–13th centuries. The oldest medieval Baltic Finnic writing is the birch bark text No 292 dating back to 1238–1268 and rendering the Old Karelian ethnolect in Cyrillic. It consists of four verses of pagan incantation or beseeching prayer to thunderbolt (lightning). The author of the article presents central linguistic problems associated with the decoding of those texts (on the level of graphs, semantics, grammar and linguistic interference). Further on, the article demonstrates the strong influence of the existing Baltic Finnic ethnolects on the Old Novgorod dialect. The Karelian birch bark writings attest to direct contacts and to linguistic, cultural and social transfers between many groups of Western Finns and the Slavs of Novgorod.